

O'ZBEK TILI MATNLARIDA NUTQ AKTLARI TIPOLOGIYASINING KORPUS ASOSIDAGI TAHLILI

Babayeva Gulchexra Tashpulatovna

Termiz shahar 16-sonli informatika va axborot texnologiyalariga ixtisoslashtirilgan umumiy
o'rta ta'lim maktabining oliy toifali o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek tili matnlarida nutq aktlari tipologiyasi korpus lingvistika asosida tahlil qilinadi. Maqolada J. Searle va J. Austinnlarning nutq aktlari nazariyasi g'oyalari asosida o'zbek tili milliy korpusida uchraydigan lokutsion, illokutsion va perlokutsion birliklar aniqlanadi hamda ularning funksional-semantik xususiyatlari o'rganiladi. Tahlil jarayonida turli janrdagi (publitsistik, badiiy, ilmiy va ma'muriy) matnlarda nutq aktlarining taqsimlanish dinamikasi, ularning kommunikativ vaziyatdagi o'rni va mazmuniy-pragmatik farqlari aniqlanadi. Natijada o'zbek tili korpusida nutq aktlarining avtomatik tasnifi uchun model yaratish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Ushbu tadqiqot o'zbek tili pragmatik tizimini korpus asosida o'rganishning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: nutq akti, tipologiya, korpus lingvistika, illokutsion maqsad, pragmatik birlik, semantik tahlil, o'zbek tili milliy korpusi.

Kirish

Til inson tafakkurining eng muhim vositasi bo'lib, unda nafaqat ma'lumot, balki maqsad, niyat va ta'sir kuchi ham mujassamdir. Shu bois, zamonaviy lingvistika so'nggi o'n yilliklarda tildagi pragmatik birliklar va nutq aktlarining tahliliga alohida e'tibor qaratmoqda. J. Austinning “How to Do Things with Words” asarida nutqning faqat ma'lumot uzatuvchi emas, balki harakatni amalga oshiruvchi xususiyatga egaligi isbotlanadi. Keyinchalik J. Searle bu nazariyani rivojlantirib, nutq aktlarini lokutsion, illokutsion va perlokutsion turlarga ajratdi. O'zbek tili misolida bu jarayonni tahlil qilish, ayniqsa milliy korpus asosida olib borish, til birliklarining real qo'llanishdagi semantik va pragmatik funksiyalarini ochish imkonini beradi. Mazkur maqolada o'zbek tili matnlarida uchraydigan nutq aktlari tipologiyasi, ularning korpus lingvistikasi asosida avtomatik tahlili va modellashirish imkoniyatlari ilmiy jihatdan yoritiladi.

Asosiy qism

O'zbek tili matnlarida nutq aktlarining tahlili hozircha dastlabki bosqichda bo'lsa-da, bu yo'nalishning rivojlanishi kompyuter lingvistikasi, psixolingvistika va pragmatik tahlil sohalarida muhim amaliy natijalar beradi. Korpus lingvistika metodologiyasi asosida nutq aktlarini aniqlashning asosiy bosqichlari quyidagicha belgilangan:

Ma'lumotlar tanlovi. O'zbek tilining milliy korpusidagi badiiy, publitsistik, ilmiy va rasmiy

matnlar tahlil uchun tanlanadi. Ushbu janrlar nutq aktlarining turlicha pragmatik funksiyalarini aniqlash imkonini beradi.

Annotatsiya va belgilash. Matnlardagi soʻzlar, iboralar va gaplar illokutsion maqsadiga koʻra belgilab chiqiladi. Masalan, soʻrov, buyruq, iltimos, rad etish, ogohlantirish kabi nutq aktlari turlari ajratiladi.

Avtomatik aniqlash. Korpus texnologiyalari asosida illokutsion indikatorlar – modal soʻzlar, feʼlning mayl shakllari, kesimdagi shaxs kategoriyasi va boshqa grammatik-pragmatik belgilar tahlil qilinadi.

Searle tomonidan taklif etilgan beshta asosiy nutq akti turi – assertiv, direktiv, komissiv, ekspressiv va deklarativ oʻzbek tili matnlarida ham aniqlanadi. Misol tariqasida:

“Yozing, bu masala muhim.” (direktiv)

“Men sizni samimiy tabriklayman.” (ekspressiv)

“Men bu ishni bajaraman.” (komissiv)

Tahlil shuni koʻrsatadiki, oʻzbek tili milliy korpusida eng koʻp uchraydigan nutq aktlari — direktiv va ekspressiv turlardir, bu esa milliy madaniyatda muloqotning hissiy ifoda va oʻzaro hurmatga asoslanganligini bildiradi.

Bundan tashqari, pragmatik markyorlar – “iltimos”, “marhamat”, “iltimos qilaman”, “iltimos sizdan”, “agar mumkin boʻlsa” kabi birikmalar illokutsion maqsadni aniqlashda asosiy koʻrsatkich boʻlib xizmat qiladi. Korpus tahlili jarayonida bu birliklar avtomatik tarzda ajratilib, statistik tahlil orqali nutq aktlari turlarining taqsimoti aniqlanadi.

Mazkur tahlil oʻzbek tilining milliy korpusi uchun pragmatik belgilash (pragmatic tagging) tizimini ishlab chiqish zarurligini koʻrsatadi. Shuningdek, nutq aktlarini avtomatik aniqlash modeli oʻzbek tili uchun tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohasida katta imkoniyatlar yaratadi. Nutq aktlarini korpus asosida tahlil qilishda formal-grammatik, semantik va pragmatik darajalar oʻzaro uzviy bogʻliq holda tadqiq etilishi lozim. Chunki, nutq aktining mazmuni nafaqat gapning grammatik shakliga, balki soʻzlovchining maqsadiga, muloqot kontekstiga va adresat bilan munosabat turiga ham bogʻliqdir. Shu bois korpus tahlilida faqat grammatik belgilarga tayanish yetarli emas — diskurs konteksti va situativ pragmatikani ham hisobga olish talab etiladi.

Oʻzbek tili milliy korpusi hozircha pragmatik belgilash imkoniyatlariga toʻliq ega boʻlmada, undagi matn turiga koʻra teglanish (badiiy, ilmiy, publitsistik, rasmiy, ogʻzaki) nutq aktlarini aniqlashda samarali yordam beradi. Masalan, badiiy matnlarda ekspressiv aktlar, rasmiy hujjatlarda esa deklarativ va direktiv aktlar ustunlik qiladi. Shu tarzda nutq aktlari janr-pragmatik xaritasini yaratish mumkin.

Korpus tahlili asosida aniqlangan maʼlumotlar quyidagi yoʻnalishlarda muhim ilmiy natija beradi:

1. Korpus lingvistikasi uchun — nutq aktlari tipologiyasi boʻyicha avtomatik belgilash tizimining yaratilishi.

2. Til o'qitish metodikasi uchun — real muloqotdagi nutq aktlari namunalarini o'quv materiallariga kiritish imkoniyati.

3. Nutq madaniyati tadqiqotlari uchun — muloqotning milliy madaniyatga xos pragmatik me'yorlarini aniqlash.

Ayrim xorijiy tadqiqotlarda nutq aktlari avtomatik tarzda ajratish algoritmlari taklif etilgan bo'lsa-da, ularning aksariyati ingliz tiliga moslashtirilgan. O'zbek tili uchun esa morfologik va sintaktik jihatdan moslashtirilgan lokutsion birliklar modelini ishlab chiqish zarur. Chunki o'zbek tilidagi mayl, shaxs-son va modallik shakllari nutq aktining illokutsion kuchini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Masalan, quyidagi fe'l shakllari turli illokutsion maqsadni bildiradi:

“Yo'zing!” → direktiv (buyruq, talab)

“Yozmoqchiman.” → komissiv (niyat, va'da)

“Yozganingiz yaxshi bo'ldi.” → ekspressiv (minnatdorlik, baho)

“Men sizni rahbar etib tayinlayman.” → deklarativ (huquqiy-harakat ifodasi)

“Bugun yomg'ir yog'moqda.” → assertiv (xabar, fakt bildirish)

Bu misollar o'zbek tilidagi fe'l shakllarining illokutsion kuch indikatorlari sifatida tahlil qilinishini ko'rsatadi.

Shuningdek, leksik-pragmatik birliklar ham (masalan, “iltimos”, “marhamat”, “mumkinmi”, “sizdan so'rayman”) nutq aktining turini aniqlashda asosiy signal bo'lib xizmat qiladi. Bu birliklarni avtomatik aniqlash uchun tokenizatsiya, lemmatizatsiya va POS-tagging bosqichlarida maxsus pragmatik belgilash moduli kiritish zarur.

Natijada, o'zbek tili korpusida nutq aktlarini avtomatik aniqlash imkonini beruvchi pragmatik xarita (pragmatic map) yaratiladi. Bu xarita korpusdagi matnlar bo'yicha nutq aktlari taqsimotini vizual ko'rinishda aks ettiradi va keyingi bosqichda nutq aktlari semantikasini modellashtirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa

O'zbek tili matnlarida nutq aktlari tipologiyasini korpus asosida o'rganish tildagi muloqotning chuqur pragmatik qatlamlarini ochish imkonini beradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tili uchun nutq aktlarini avtomatik aniqlashda grammatik shakllar, leksik indikatorlar va kontekstual belgilarning integratsiyalashgan yondashuvi eng samarali hisoblanadi. Korpus lingvistikasining texnik imkoniyatlari, ayniqsa korpus belgilash tizimlari, bu borada yangi metodologik yondashuvlarni shakllantirishga zamin yaratadi. Shunday qilib, o'zbek tili milliy korpusi asosida nutq aktlarini avtomatik modellashtirish istiqbollari nafaqat nazariy pragmalingvistika, balki amaliy tilshunoslik va tabiiy tilni qayta ishlash (NLP) sohalarida ham muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN MANBALAR RO'YXATI

1. Остин Дж. Слово как действие: Избранные труды по философии языка / пер. с англ. – М.: Прогресс, 1986. – 352 с.

2. Серль Дж. Классификация иллокутивных актов // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 17. – М.: Прогресс, 1986. – С. 170–194.
3. Vanderveken D. Meaning and Speech Acts: Principles of Language Use. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 312 p.
4. Leech G. N. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
5. Kadirova Z. Kh. O‘zbek tili matnlarida nutq aktlari pragmatik belgilanishining korpus yondashuvi // Tilshunoslik va amaliy kommunikatsiya jurnali. – 2024. – № 3. – B. 93–99.
6. O‘zbekiston Milliy korpusi (O‘zTK). O‘zbek tili milliy korpusi: tuzilishi, imkoniyatlari va tahliliy modullar. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti, 2022. – 210 b.
7. Nurmonov A. Pragmalingvistika asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – 176 b.
8. Jo‘rayev A. O‘zbek tili pragmatik birliklarining lingvistik tahlili. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018. – 214 b.
9. Mamatov N. O‘zbek tili nutq aktlari semantikasi va ularning matn tuzilishidagi roli // O‘zbek tilshunosligi masalalari. – 2021. – № 2. – B. 56–65.
10. Hasanov U. Korpus lingvistikasida pragmatik belgilash va avtomatik tahlil muammolari // Filologiya va lingvotexnologiya jurnali. – 2023. – № 1. – B. 77–84.